

Μυστική θεολογία στην τριλογία του Νικήτα Στηθάτου

(Περί ψυχής, περί παραδείσου, περί ιεραρχίας)

Έργο αναφοράς: Π. Κ. Χρήστου κ. ά. (εκδ.), *Νικήτα Στηθάτου: Μυστικά συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 19–23, 32–47.

Εισαγωγή

Χαρακτήρας των έργων

Οι τίτλοι μερικών εκ των πραγματειών αυτών είναι δυνατόν να παρασύρουν στην εντύπωση ότι πρόκειται για δογματικά έργα, δεν θα είναι δε τελείως εσφαλμένη η εντύπωση αυτή, εφόσον οι ασκητικοί συγγραφείς της περιόδου αυτής αναπτύσσουν τα δογματικά προβλήματα στο πλαίσιο των μυστικών και ασκητικών αντιλήψεων. Η μελέτη των έργων δείχνει ότι αυτά γράφηκαν εξ ορισμένης αφορμής και για ορισμένο σκοπό.

Ο Στηθάτος σημειώνει στον πρόλογο της πραγματείας *Περί ψυχής* ότι ήταν γέρον· «φιλοσοφήσαι δεῖν ἔγνων περὶ ψυχῆς ἐν τῷ γήρα καὶ τῆς ἐμῆς περὶ τὰ τέλη ζωῆς». Πρόκειται άραγε περί γεροντικής αδολεσχίας ή περί αντιμετώπισης ψυχολογικών διδασκαλιών αντίθετων προς την χριστιανική ερμηνεία; Στον επίλογο της πραγματείας λέγεται ότι αυτή συντάχθηκε «εἰς ἀποτροπὴν μὲν τῶν αἰρετικῶν καὶ διεφθαρμένων ἀνδρῶν μηδὲν λεγόντων πιστὸν, εἰς ὠφέλειαν δὲ τῶν ἐντυγχανόντων πιστῶν» (παράγραφος 84), αλλού δε μιλά περί «κενοφωνούντων» (παρ. 76).

Δεν είναι χωρίς σημασία ότι η πρώτη λέξη του έργου αυτού, η λέξη «φιλοσοφήσαι», που επαναλαμβάνεται και στο έργο *Περί παραδείσου*, δεν χρησιμοποιείται από τον ασκητικό αυτόν θεολόγο με τη συνήθη τότε έννοια της μοναχικής άσκησης και πνευματικής τελείωσης, αλλά περίπου με την κλασική έννοια της ζήτησης και εύρεσης της αλήθειας. Και επιθυμεί ο Νικήτας να εκθέσει την περί ψυχής και ψυχικού βίου αλήθεια εντός του πλαισίου του όλου ασκητικού και μυστικού του συστήματος για να καταπολεμήσει τις εκτός του Χριστιανισμού σχετικές διδασκαλίες της εποχής του. Από τα μέσα του 11^{ου} αιώνα διά των καθηγητών του Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης εμφανίσθηκε τάση επιστροφή στην παλαιά εθνική φιλοσοφία, την πλατωνική, την αριστοτελική και την νεοπλατωνική, όχι προς εξυπηρέτηση της χριστιανικής διδασκαλίας, όπως συνέβαινε μέχρι τότε, αλλά προς βαθμιαία αντικατάστασή της. Αυτό επιδίωξε κυρίως ο μαθητής και διάδοχος του Ψελλού στη διεύθυνση της φιλοσοφικής σχολής Ιωάννης ο Ιταλός, ο οποίος δεχόταν την αιωνιότητα της ύλης και του κόσμου και τη μετεμψύχωση, και δεν εκλάμβανε την αθανασία της ψυχής υπό τη χριστιανική έννοια. Αλλά και ο Ψελλός ανέπτυξε θεωρίες αντίθετες προς τις αντιλήψεις των ασκητικών συγγραφέων ιδίως ως προς τον πνευματικό βίο. Ισχυριζόταν ότι η ψυχή μπορούσε να ζει καθ' εαυτή ανεπηρέαστη από τα πάθη του σώματος και από τον εξωτερικό κόσμο μόνο μετά θάνατο· στην παρούσα ζωή τέτοια κατάσταση της ψυχής δεν είναι ούτε δυνατή ούτε επιθυμητή, αλλά αντίθετα ορθό είναι να βρίσκεται αυτή στη μέση οδό, «οὔτε θεία τις ἀκριβῶς γενομένη ἢ νοερὰ οὔτε φιλοσώματος καὶ πολυπαθῆς». Ειρωνεύεται τους «καθ' ἡμᾶς Ναζιραίους», τους μοναχούς, και τονίζει ότι αυτός προτιμά την κοσμική ζωή. Προφανώς ο Ψελλός με τους λόγους αυτούς αποδοκιμάζει τον τρόπο ζωής και σκέψης των μοναχών.

Τις δοξασίες αυτές θέλησε να αποκρούσει ο Νικήτας διδάσκοντας ότι ο κόσμος και η ψυχή δημιουργήθηκαν από τον Θεό εν χρόνω, ότι στον παρόντα βίο είναι δυνατή η κατάκτηση της κατάστασης πνευματικής ευδαιμονίας μέσα από την απαλλαγή από τις κοσμικές φροντίδες, ότι η ψυχή μετά τον θάνατο φτάνει σε τέλεια μακαριότητα και εν γένει υπάρχει στενός σύνδεσμος μεταξύ νοητού και αισθητού κόσμου.

Προς τούτο ο Νικήτας συνέθεσε ολόκληρο σύστημα ξεκινώντας από τη διδασκαλία του βιβλίου της Γένεσης και δίδοντας στις μυστικές του δοξασίες αγιογραφική βάση.

Πρώτη συντάχθηκε η πραγματεία *Περὶ οὐρανίου καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*. Αυτό συμπεραίνουμε όχι μόνο από το ότι το περιεχόμενό της απαιτούσε προτεραιότητα έναντι των άλλων, αλλά και εκ του ότι μνημονεύεται στην πραγματεία *Περὶ ψυχῆς*. Στο έργο αυτό γίνεται λόγος περί των νοερών δυνάμεων που δημιουργήθηκαν πριν τον αισθητό κόσμο και περί των αναλογιών μεταξύ αυτών και των λειτουργιών της Εκκλησίας με ευρεία έννοια.

Ο Νικήτας μετά από αυτά ακολουθώντας την *Γένεση* συνέταξε την πραγματεία *Περὶ ψυχῆς*, στην οποία παρέχει διήγηση περί της δημιουργίας του κόσμου και του ανθρώπου και αναπτύσσει τα προβλήματα περί των δυνάμεων, των παθών και της μετά θάνατον τύχη της ψυχῆς.

Στη συνέχεια ασχολήθηκε με τη σύνταξη του έργου *Περὶ τοῦ παραδείσου*, όπως δείχνει και ο πρόλογος αυτού.

Η τυπολογική μέθοδος του Νικήτα

Τα ανωτέρω λεχθέντα είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε άλλη εσφαλμένη εντύπωση, ότι πρόκειται περί ερμηνευτικών πραγματειών. Το αληθές είναι ότι μόνο τις αφορμές λαμβάνει ο συγγραφέας από τη *Γένεση* και άλλα βιβλία της αγίας Γραφῆς, ενώ το κύριο μέρος της διαπραγμάτευσής του καταλαμβάνει η ανάπτυξη της μυστικής διδασκαλίας του, που στηρίζεται στις αναλογίες που βρίσκει μεταξύ νοητού και αισθητού κόσμου.

Η τυπολογική ή αλληγορική ή συμβολική μέθοδος ερμηνείας της αγίας Γραφῆς και των φαινομένων του κόσμου δεν είναι νέα για την εποχή του Στηθάτου μέθοδος. Είναι μάλιστα προγενέστερη και αυτής της εμφάνισης του Χριστιανισμού. Πριν ακόμη καταστεί μέθοδος ερμηνείας πνευματικής, ο συμβολισμός ήταν σε καθημερινή χρήση από τον κοινών ανθρώπων. Όπως παρατηρεί ο οξύνοος Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, τα γράμματα είναι απλά σύμβολα των λέξεων και οι λέξεις απλά σύμβολα των εννοιών, οι δε παροιμίες και τα αινίγματα είναι συμβολικοί τρόποι έκφρασης.

Ο Νικήτας Στηθάτος αποδεικνύεται από την Τριλογία ως ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους της τυπολογικής ή συμβολικής ερμηνείας. Τα τρία μέρη της ψυχῆς του ανθρώπου αντιστοιχούν στα τρία πρόσωπα της αγίας Τριάδος· τα δύο στοιχεία του ανθρώπου αντιστοιχούν στις δύο εν Χριστώ φύσεις· οι τάξεις στην Εκκλησία αντιστοιχούν πλήρως στα εννέα τάγματα της ουράνιας ιεραρχίας· το δένδρο της ζωῆς στη *Γένεση* είναι το ἅγιο Πνεῦμα κ.τ.τ.

Η πραγματεία περί ψυχής

Εισαγωγή

Στον πρόλογο της πραγματείας αυτής αναφέρονται λεπτομερώς τα θέματα που αναπτύσσονται σε αυτή, είναι δε και στο κείμενο πάντοτε εμφανής η μετάβαση από το ένα θέμα στο άλλο.

Τέσσερα κύρια προβλήματα εξετάζονται στην πραγματεία *Περί ψυχής*: περί της δημιουργίας των αγγέλων, του κόσμου και του ανθρώπου, περί της ουσίας και των δυνάμεων της ψυχής, περί της διαγωγής της ψυχής ως ελεύθερης ουσίας και περί της κατάστασης αυτής μετά τον θάνατο. Η διαπραγμάτευση στηρίζεται μεν στα πορίσματα της θεολογίας και της φιλοσοφίας, αλλά έχει χαρακτήρα δογματικό και τυπολογικό· καμία προσπάθεια κατοχύρωσης των γνώμων διά αποδείξεων εκ του ανθρωπίνου λόγου δεν καταβάλλεται.

1. Δημιουργία των αγγέλων, του κόσμου και των ανθρώπων

Ο Νικήτας αρχίζει τη διαπραγμάτευση του περί ψυχής προβλήματος με σύντομη έκθεση περί της δημιουργίας. Η ενασχόληση με τέτοιο θέμα, η οποία αλλιώς θα κρινόταν περιττή, δικαιολογείται από τον πολεμικό σκοπό του έργου. Θεωρήθηκε αναγκαίο να δοθεί η ακριβής και ορθή χριστιανική διδασκαλία περί του προβλήματος αυτού ως απάντηση στις αντίθετες δοξασίες των νέων φιλοσόφων της Κωνσταντινούπολης. Αλλά και η εκ της *Γένεσης* εξάρτηση της διαπραγμάτευσης επέβαλλε την ενασχόληση με το θέμα αυτό.

Ο Νικήτας επί τη βάσει των πηγών του φέρει τις ασώματες δυνάμεις ως το πρώτο δημιούργημα του Θεού με τη συνεργασία του Λόγου και του Πνεύματος, αλλά η γνώμη αυτή είναι παλαιότατη και επικρατέστερη (παράγραφος 3). Οι άγγελοι δημιουργήθηκαν κατά την εικόνα του Θεού και είναι οικείοι της φύσης του θείου φωτός, φώτα δεύτερα· αλλά η οικειότητα δεν φτάνει μέχρι του σημείου, ώστε να θεωρηθούν ως μετέχοντες της θείας ουσίας ούτε απλώς ως έχοντες άυλη φύση. Αν χαρακτηρίζονται ως άυλοι, αυτό είναι συμπέρασμα εκ της σύγκρισης προς την παχύτερη υλική φύση του ανθρώπου, ενώ εν συγκρίσει προς τη θεία φύση αυτοί είναι οπωσδήποτε υλικοί, όπως είχαν ήδη παρατηρήσει ήδη ο Μ. Βασίλειος, ο Ευάγγελος Ποντικός και πολύ προ αυτών οι αλεξανδρινοί διδάσκαλοί τους. Σύμφωνα με αυτά οι άγγελοι είναι περιγραπτοί και βρίσκονται σε ορισμένο τόπο, καθόσον μόνο η θεία φύση είναι ακατάληπτη και απεριγράπτη, εντός και εκτός του παντός. Το αόρατο των αγγέλων δεν οφείλεται στην έλλειψη σχήματος, αλλά στην αραιότητα της φύσης τους (παράγραφοι 3, 4).

Οι άγγελοι είναι νοεροί και αθάνατοι. Του νοερού και κτιστού αυτών συνάρτηση είναι το αυτεξούσιο, δηλαδή το εθελότρεπτο. Μπορούσαν να προκόψουν στο αγαθό ή να τραπούν στο κακό, αλλά αφού τράπηκαν μία φορά, δεν μπορούν να μετανοήσουν, διότι είναι ασώματοι, και μετάνοια χωρεί μόνο όπου η προς το κακό στροφή γίνεται με τη συνεργασία του υλικού και αλόγου σώματος, οπότε το λογικό στοιχείο φέρει μέρος μόνο της ευθύνης. Όταν μιλάμε περί αθανασίας των αγγέλων, δεν εννοούμε μεν απόλυτη ιδιότητα αυτών, αλλά χάρη που δόθηκε από τον Θεό. Δεν είναι αιώνιοι οι άγγελοι, όπως έτειναν να παραδεχθούν διάφοροι αιρετικοί, αλλά δημιουργήθηκαν εν χρόνω, καθόσον μετά της πρώτης εξωτερικής ενέργειας του Θεού προς δημιουργία,

έλαβε αρχή ύπαρξης και ο χρόνος. Η αιωνιότητα υπάρχει πέρα από αυτήν την αρχή, στον Θεό που είναι υπέρ το αεί και υπέρ τον χρόνο. Αλλά κάθε τι που έχει λάβει αρχή, έχει και τέλος· επομένως και οι άγγελοι έχουν τέλος, το οποίο μόνο διά της Χάριτος του Θεού μπορεί να παραμεριστεί (παράγραφοι 5, 7).

Έργο των αγγέλων είναι η διακονία της θείας βουλής και η φύλαξη του σύμπαντος και ιδίως των ανθρώπων που κτίσθηκαν μετά από αυτούς, οι οποίοι έχουν επί γης μεν φύλακα άγγελο, κατά την από του Ερμά και του Ωριγένη ήδη εκφρασθείσα αντίληψη, μετά θάνατο δε πολυάριθμους αγγέλους που τους επαναπαύουν και συνδιαιτώνται μαζί τους (παρ. 3, 73).

Περί της δημιουργίας της λοιπής κτίσης εκ του μηδενός ολόκληρη η χριστιανική παράδοση, χωρίς εξαίρεση ούτε των πρώτων αλεξανδρινών θεολόγων, διαφωνούσε προς την ελληνική σκέψη. Δεν αποκρούεται βέβαια από τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς ολοτελώς η εκ των στοιχείων του Εμπεδοκλέους, γης, αέρα, πυρός, ύδατος και του πέμπτου κατά τον Αριστοτέλη στοιχείο, του αιθέρα ή ουρανού, προέλευση των κτισμάτων, αλλά και τα στοιχεία αυτά θεωρούνται ως δημιουργηθέντα από τον Θεό από το μηδέν. Έτσι τα υπόλοιπα κτίσματα, ζώα και φυτά, δημιουργήθηκαν από την ύλη που προϋπήρχε, δηλαδή των στοιχείων αυτών, από τα οποία χρησιμοποιήθηκαν οι κατάλληλοι «χυμοί», η μέλαινα χολή από τη γη, το φλέγμα από το ύδωρ, το αίμα από τον αέρα, η ξανθή χολή από το πυρ με ανάλογη σύνθεση του ψυχρού, του θερμού, του ξηρού και του υγρού κατά την ιπποκράτεια αντίληψη (παρ. 9, 11).

Ο Νικήτας, όπως και ο Μ. Βασίλειος, διακρίνει τρεις ουρανούς, τον πρώτο ουρανό, το στερέωμα και τον αέρα, στο μέσο δε του καθόλου ουρανού φέρει τη γη ως κέντρο του σύμπαντος (παρ. 9).

Μετά τη συμπλήρωση των δημιουργημάτων του κόσμου, των διακρινόμενων κατά τα ανωτέρω σε αισθητά και αναίσητα, σε μεταβατικά και ακίνητα, τέθηκε αυτός σε ατελεύτητη κίνηση και έτσι κινείται από την πρόνοια του Θεού «τῆ συνδημιουργῶ παλάμη τοῦ Λόγου καὶ τῆ δυνάμει τοῦ ζωογονοῦντος Πνεύματος» (παρ. 11).

Μετά τα δύο πρώτα δημιουργικά στάδια, κατά τα οποία κτίστηκε ο οικείος προς τον Θεό νοητός κόσμος των αγγέλων και ο μακρὰν και ξένος προς τον Θεό αισθητός κόσμος, ακολούθησε το τρίτο στάδιο, κατά το οποίο ενεργήθηκε σύζευξη των δύο αυτών κόσμων. Στοιχεία αντίθετα μεταξύ τους συνενώθηκαν για να αποτελέσουν παράδοξο ζώο, μεθόριο των νοητών και αισθητών όντων, τον άνθρωπο, από την αναίσητη ύλη, από τα τέσσερα στοιχεία, από τα φυτά, των ζώων και των αγγέλων (παρ. 12, 13)· σύμφωνα με αυτά ο άνθρωπος μπορεί να καλείται μικρόκοσμος (παρ. 15, 27). Τέλος στο ζώο που έτσι πλάσθηκε ο Θεός εμφύσησε ψυχή, η οποία το ζωοποίησε, το κατέστησε άνθρωπο (παρ. 13).

Ο Νικήτας ακολουθώντας τις πηγές του τονίζει με έμφαση το ταυτόχρονο της δημιουργίας του σώματος και της ψυχής: «ἅμα σῶμα καὶ ἅμα ψυχή», έτσι δε αποκλείει να υπάρχει μεταξύ των δύο αυτών στοιχείων αίτιο και αιτιατό. Η παρατήρηση αυτή, επί της οποίας επιμένει και ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης (*Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*, 29), απευθύνεται προς τους Γνωστικούς και τους πλατωνικούς φιλοσόφους, κυρίως όμως προς τον Ωριγένη.

Κατά τα ανωτέρω ο άνθρωπος απαρτίζεται από δύο φύσεις, των οποίων η ένωση σε μία υπόσταση είναι ασύγχυτη. Προς δήλωση αυτού ο Νικήτας δανείζεται τις εκφράσεις που χρησιμοποιούνται για τη διατύπωση της ένωσης των δύο εν Χριστώ φύσεων, ενώ άλλοι θεολόγοι αντίστροφα έφεραν την αναλογία του ανθρώπου προς περιγραφή της ένωσης εν τω Χριστώ των δύο φύσεων (Βλ. Ψευδοϊουστίνος, *Ἐκθεσις ὀρθῆς ὁμολογίας*, 11· Γρηγόριος Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικὸς Μέγας* 11 κ. ά.).

Το άγιο Πνεύμα που χορηγήθηκε από τον Θεό μετά τη ζωοποίηση του ανθρώπου «πρὸς γνῶσιν καὶ προφητείαν» (παρ. 15) δεν αποτελεί ιδιαίτερο στοιχείο, ώστε να φτάσουμε στο τρισύνθετο του ανθρώπου, το οποίο φαίνεται σαν να αποδέχονταν και ορισμένοι εκκλησιαστικοί συγγραφείς. Έτσι το πνεύμα είναι θεία δύναμη που φωτίζει την οδό του αγαθού και ικανώνει τον άνθρωπο να δεχθεί τη σωτηρία (παρ. 13, 15, 28).

Κάθε ένα από τα δύο στοιχεία του ανθρώπου επιτελεί ορισμένο έργο· διά του σαρκικού και επίγειου λαμβάνει αυτός επίγνωση της αδυναμίας του, διά του πνευματικού και ουράνιου δοξάζει τον Θεό και καθίσταται μύστης θείων και ανθρωπίνων πραγμάτων. Η μνημονευθείσα αδυναμία δεν φέρει κατ' ανάγκη στην αμαρτία. Ο άνθρωπος είναι κατ' αρχήν αναμάρτητος, αλλά ως αυτοτελής πνευματική προσωπικότητα είναι επίσης αυτεξούσιος, δυνάμενος να κατευθύνει τη βούληση ελεύθερα είτε προς τον Θεό, είτε προς το κακό (παρ. 16).

Δεν δημιουργήθηκε ο άνθρωπος, όπως και τα άλλα όντα, χάριν του Θεού υπό την έννοια της προς αυτόν προσφοράς υπηρεσίας, διότι ο Θεός δεν έχει ανάγκη ουδενός, αλλά χάριν του Θεού υπό την έννοια της συμμετοχής στην αγαθότητά του. Προορισμός του ανθρώπου είναι να έχει μέσα του τους λόγους των όντων και τις φύσεις, όπως είχε και προ της δημιουργίας ακόμη τους λόγους όλων των όντων ο Θεός, του οποίου είναι κατ' εικόνα και ομοίωση (παρ. 18)· αυτό σημαίνει ότι προορισμός αυτού είναι η συμμετοχή στη θεία μακαριότητα.

2. Περί της ουσίας και των δυνάμεων της ψυχής

Η σημασία την οποία έδωσε ο Χριστιανισμός στην ψυχή και στην ανάγκη πνευματικής τελείωσης, βοήθησε στη βαθμιαία απόσπαση της ψυχολογίας από τη φιλοσοφία και στην ένταξη αυτής στη θεολογία. Η εξέταση της φύσης του ανθρώπου και της ζωής δεν ενεργείτο πλέον από περιέργεια, αλλά προς κατανόηση των λειτουργιών της συνείδησης και διευκόλυνση της προσέγγισης προς τον Θεό, την αιτία όλων των όντων και των φαινομένων.

Ο Νικήτας συμφωνώντας με τους περισσότερους από τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς δίδει στην ψυχή τις ιδιότητες της απλότητας, του αΰλου, του ασωμάτου και του ασχημάτιστου (παρ. 24), αλλά οι χαρακτηρισμοί αυτοί προέρχονται εκ σύγκρισης προς τη μορφή των υλικών σωμάτων, διότι δεν είναι δυνατό να μην αποδοθεί στην ψυχή ορισμένο είδος, οπότε θα ήταν απεριγράπτη, ενώ και αυτοί οι άγγελοι έχουν σχήμα και είναι περιγραπτοί. Διά της διάκρισης της ψυχής σε δύο τμήματα, λογικό και άλογο, παρίσταται «σύνθετος οΰσα» (παρ. 36) και έχουμε αντίφαση προς την απλότητα. Το άυλο της ψυχής πρέπει να εκλάβουμε υπό την έννοια ότι αυτή δεν αποτελείται από την ύλη που υποπίπτει στις αισθήσεις του ανθρώπου. Περαιτέρω ο Νικήτας χαρακτηρίζει την ψυχή ως λογική, νοερά, αυτεξούσια, ζώσα και αθάνατη (παρ. 24). Για την αθανασία μπορεί να ειπωθεί ό,τι ειπώθηκε και ως προς τους αγγέλους,

δηλαδή ότι εφόσον η ψυχή δεν είναι άναρχη, δεν είναι και ατελεύτητη, αλλά απέκτησε αθανασία κατά χάριν.

Ο Νικήτας διακρίνει τις δυνάμεις της ψυχής, κατά τις διαιρέσεις που επικράτησαν από τον Πλάτων, άλλοτε μεν σε τρεις, το λογιστικό, το θυμικόν και το επιθυμητικό (παρ. 36), εκ των οποίων η άλογη διαιρείται πάλι α) σε αυτόματο ή μάλλον την εξαρτώμενη από τη φύση ζωτική και β) σε αυτή που πείθεται στον λόγο, η οποία διακρίνεται σε επιθυμία και θυμό ή σε ορεκτικό και κινητικό. Αλλά έτσι κατά τις υποδιαιρέσεις αυτές προστίθεται στις προηγούμενες τρεις δυνάμεις και τέταρτη, η ζωτική.

Προς ερμηνεία τέλος του κατ' εικόνα εισάγει νέα τεχνητή διαίρεση του λογικού μέρους του ανθρώπου σε τρία στοιχεία, ψυχή, νου και λόγο, που αντιστοιχούν προς τον Πατέρα, τον Υιό και το άγιο Πνεύμα (παρ. 21).

Κατά τη διμερή διαίρεση σε λογικό και άλογο διακρίνονται και οι λειτουργίες της ψυχής σε ζωτικές και γνωστικές (νοητικές, λογικές). Ζωτικές εξαρτώμενες από το άλογο μέρος είναι το σπερματικό, το θρεπτικό και το αυξητικό· μέσω αυτών λαμβάνει και διατηρεί τη ζωή το σώμα, το οποίο είναι όργανο της ψυχής. Στο άλογο μέρος ανήκουν και οι κατώτερες από τις γνωστικές λειτουργίες, η αίσθηση και η φαντασία, ενώ οι ανώτερες γνωστικές λειτουργίες ανήκουν στο λογικό μέρος. Οι γνωστικές αυτές λειτουργίες είχαν καθοριστεί από τους φιλοσόφους και τους τους φυσιολόγους, αλλά ο Νικήτας, αφού δεν αρκέστηκε μόνο στις διακρίσεις αυτών, έλαβε υπόψιν προς καθορισμό τους, όπως τονίζει, και τη διδασκαλία της αγίας Γραφής. Κυρίως όμως έλαβε υπόψιν τις αντιλήψεις των ασκητικών κύκλων και έτσι καθόρισε τις κάτωθι ένδεκα γνωστικές λειτουργίες, εκ των οποίων λόγω του συγκερασμού ορισμένες συμπίπτουν μεταξύ τους ή δεν μπορούν καν να θεωρηθούν ως ιδιαίτερες λειτουργίες· τη γνώση των όντων, τον ενδιάθετο λόγο, τη νοερά αίσθηση, το διανοητικό, τις νοήσεις των νοητών, τις αρετές, την επιστήμη, τους λόγους των τεχνών, το βουλευτικό, το προαιρετικό, το μνημονευτικό (παρ. 65). Στην παράγραφο 37 ως γνωστικές λειτουργίες σημειώνει, πλην της αίσθησης και φαντασίας, τη δόξα, τη διάνοια και τη νόηση.

3. Περί της διαγωγής της ψυχής

Στο περί διαγωγής της ψυχής πρόβλημα ο Νικήτας εκθέτει τις ηθικές του αντιλήψεις και ιδίως αυτές που αναφέρονται στο αυτεξούσιο της ψυχής και στον εσωτερικό αγώνα του ανθρώπου. Στο θέμα αυτό βρίσκεται εντός των πλαισίων της όλης χριστιανικής διδασκαλίας, αλλά δεν ακολουθεί ορισμένες γραπτές πηγές. Είναι εύλογο ότι εδώ πρόσφερε πρωτότυπες παρατηρήσεις, πολλές εκ των οποίων απαντούν και στις *Εκατοντάδες* του.

Παρατηρείται ότι η διαγωγή της ψυχής κατά τον παρόντα βίο δεν είναι ενιαία, ότι άλλοτε επιθυμεί τα θεία και ενεργεί προς απόκτησή τους, ενώ άλλοτε επιθυμεί τα επίγεια και τα αποκτά. Το παράδοξο φαινόμενο να επιθυμεί η άυλη και ασώματη ψυχή τα ένυλα και ασώματα ερμηνεύει ο Νικήτας διά του διφυούς και τρεπού αυτής. Εφόσον, όπως ειπώθηκε ανωτέρω, η ψυχή συνίσταται από άλογο και λογικό μέρος, είναι εύλογο να έχει τάσεις και προς τις δύο κατευθύνσεις, την υλική και την άυλη· «πᾶν ὁμοιον τῷ ὁμοίῳ χαίρει». Ο νόμος του νοός «συνήδεται τῷ νόμῳ τοῦ Θεοῦ», ο

νόμος της αμαρτίας «ἐπιβαίνει τῷ νόμῳ τῷ ἐν τοῖς μέλεσι», δηλαδή στην επιθυμία (παρ. 35 εξής, 42 εξής).

Οι ροπές αυτές της ψυχῆς δεν είναι αυτόματες, αλλά ενεργοῦνται κατά βούληση. Μόνο ορισμένες ζωτικές λειτουργίες εκφεύγουν του ελέγχου της βούλησης, είναι εκ των «οὐκ ἐφ' ἡμῖν». Η κίνηση, η ορμή, η ὄρεξη και ιδίως τα ηθικά ἔργα είναι εκ των «ἐφ' ἡμῖν», δηλαδή ελέγχουμε και εξουσιάζουμε αυτά και μπορούμε να τα πράξουμε ή να τα αποφύγουμε. Επομένως η αρετή και η κακία είναι ἐξ ἴσου ενδεχόμενα και εξαρτώνται ἀπὸ τη χρήση του αυτεξουσίου (παρ. 59). Μεταξύ των δύο μερῶν διεξάγεται σκληρὸς ἀγὼνας πρὸς κατίσχυση, κατὰ τον ὁποῖο τὸ ἅγιο Πνεῦμα βοηθᾷ τὸ λογικὸ μέρος (παρ. 44). Η περιγραφή της ψυχικῆς αὐτῆς κατάστασης ἀπαντᾷ συχνά στους ἀσκητικούς συγγραφείς, ἀλλὰ οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐκλαμβάνουν τὸν ἀγὼνα ὡς ἐξωτερικὸ, μεταξύ ψυχῆς και δαιμόνων, ἐνῶ ὁ Νικήτας βρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Παύλου, ὁ ὁποῖο μιλά περὶ ἐσωτερικοῦ ἀνταγωνισμοῦ των λογισμῶν ἢ τῆς σαρκὸς πρὸς τὸ πνεῦμα (*Ρωμ.* 2: 15· 7: 22). Ἐναρξη τοῦ πολέμου πραγματοποιήθηκε κατὰ τὴν παράβαση τοῦ Ἀδάμ, ὁπότε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἄλογο ἐπιχείρησε νὰ ἀρξῆι τοῦ λογικοῦ νοῦ (παρ. 46).

Ἡ πρὸς τὰ θεῖα ροπή τῆς ψυχῆς χαρακτηρίζεται ὡς «κατὰ φύσιν». Ὅταν εἶναι «φυσικὴ» ἡ ἐνέργεια τοῦ νοῦς και ἡ ψυχὴ βρίσκεται ἐπὶ τῆς «φυσικῆς βάσεως» (παρ. 31, 34, 40, 62), τότε διοικεῖται καλῶς ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ. Γνωρίσματα τῆς κατάστασης αὐτῆς εἶναι ἡ «ἄπταιστος περὶ Θεοῦ δόξα», ἡ διάκριση τοῦ κρείττονος ἀπὸ τὸ χεῖρον και ἡ ἐπιθυμία των αἰωνίων ἀγαθῶν. Πολὺς μόχθος ἐπιβάλλεται γιὰ τὴν ἐπ' ἀνάδο στην κατὰ φύσιν κατάσταση. Εἶναι δυνατό νὰ ἐκφράσουμε τὴν ὅλη προσπάθεια ὡς ἐνδοστρέφεια, ἀποταγὴ ἀπὸ των ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων και στροφὴ πρὸς τὶς ἐσωτερικὲς αἰσθήσεις. Ἡ νέκρωση, ἡ ἀργία των αἰσθήσεων και ἡ σιωπὴ των χειλέων (παρ. 60 εξής) ἐπιτρέπει τὴ λειτουργία των πνευματικῶν αἰσθήσεων. Ὁ Νικήτας στις πέντε ἐξωτερικὲς αἰσθήσεις ἀντιπαραθέτει πέντε πνευματικὲς αἰσθήσεις, τὸν νοῦ, τὸν λόγο, τὴ νοερά αἴσθηση, τὴ γνώση και τὴν ἐπιστήμη (τῆς οὐράνιας σοφίας), τὶς ὁποῖες ὁμοῦς ἔχει ἤδη ἐντάξει και στις γενικὲς λειτουργίες τῆς ψυχῆς. Διὰ τοῦ νοῦ διακρίνει ὁ ἄνθρωπος ἀπταιστα τὶς θεῖες και ἐπίγειες σκέψεις, διὰ τοῦ λόγου ἐρμηνεύει τὶς φυσικὲς κινήσεις των ὄντων, διὰ τῆς νοερῆς αἰσθήσεως ὑποδέχεται τὶς ἐνέργειες των ὑπόλοιπων δύο αἰσθήσεων τῆς γνώσεως και τῆς ἐπιστήμης.

Ἡ νέκρωση των ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων πρέπει νὰ συνακολουθεῖται ἀπὸ τὴν διαρκὴ ἐνασχόληση με τοὺς θεῖους λόγους, τὴν ἀδιάλειπτη προσευχὴ και μελέτη, τὴν κατάνυξη και τὰ δάκρυα (παρ. 44, 49, 60) και γενικά τὴν καλλιέργεια των θεῶν φυτῶν (παρ. 51). Πρόκειται περὶ των ὄρων, οἱ ὁποῖοι συντελοῦν στην ἐπίτευξη τῆς «ἡσυχίας» και τῆς πλήρους ἀφοσίωσης στον Θεό, κατὰ τὴν διδασκαλία ὅλων των ἀσκητικῶν συγγραφέων ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δ' αἰῶνα και ἐξής.

Δεν παραβλέπει ὁ Νικήτας τὴν ἀξία των ηθικῶν ἔργων· ἀντίθετα θεωρεῖ ὡς ὄρο τῆς διατήρησης τῆς κατὰ φύσιν κατάστασης τῆς ψυχῆς τὴν ἀσκηση των τεσσάρων κλασικῶν γενικῶν ἀρετῶν, σωφροσύνης, φρόνησης, ἀνδρείας και δικαιοσύνης (παρ. 13, 27, 50), τῆς ταπεινοφροσύνης (παρ. 51) και ἄλλων. Θεωρεῖ τὴν τελείωση ὡς ἐπιτυγχανομένη στον κοινωνικὸ βίον και ὄχι μακριὰ ἀπὸ αὐτόν, δίνει δε ἠθικὴ ἐρμηνεία στο «καθ' ὁμοίωσιν» (παρ. 23).

Δια της τέτοιας φυσικής κίνησης η ψυχή πλατύνεται ώστε να χωρέσει την αγάπη προς τον δημιουργό Θεό, «τὸν ποθοῦμενον» (παρ. 40).

Ο Νικήτας δεν διακρίνει στο παρόν έργο στάδια ανάβασης προς την τελείωση, όπως εν γένει και ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος, στις *Εκατοντάδες* όμως αναγνωρίζει τρία στάδια κατά το από πολλού επικρατήσαν σύστημα, το καθαρτικό, το φωτιστικό και το μυστικό. Εδώ εκλαμβάνει την προσπάθεια του ανθρώπου ως ενιαία και δεν φαίνεται να προϋποθέτει ενδιάμεσους σταθμούς.

Οι καρποί της κατάστασης αυτής είναι εξόχως πλούσιοι σε πνευματικό περιεχόμενο. Κατά αυτή ο άνθρωπος φτάνει στα υψηλά όρη της θεωρίας και εισέρχεται στο αγιαστήριο της γνώσης του Θεού. Κατά τούτο γίνεται όμοιος με τους αγγέλους, επίγειος άγγελος ή ουράνιος άνθρωπος, και ενώνεται με τα δεύτερα αυτά φώτα ως τρίτο φως. Αλλά προχωρώντας και πέραν τούτου καθίσταται κατά χάριν μέτοχος της θέωσης (παρ. 49, 54, 60). Η απόλαυση δε της θείας αυτής δόξας δεν αποκείται για τον μέλλοντα χρόνο, αλλά είναι εμπειρία από της παρούσης ήδη ζωής, «άπεντεῦθεν», χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στο μέλλον δεν θα υπάρξει δυνατότητα περαιτέρω ολοκλήρωσης.

Η εμπειρία αυτή κατά τον Νικήτα δεν είναι απρόσωπη ούτε αρνητική, διότι δεν προηγείται απώλεια των ψυχικών λειτουργιών, όμοια προς την παρατηρούμενη κατά το μυστικό φαινόμενο της έκστασης. Κατά την έκσταση, η οποία εξ άλλου είναι παροδικό φαινόμενο, συμβαίνει απώλεια των αισθήσεων, της μνήμης και της νόησης, επακολουθεί δε βυθισμός στον θείο γνόφο και σύγκραση του αντικειμένου με το υποκείμενο. Κάθε σύμφωνα με αυτήν εμπειρία είναι συνεπώς αρνητική. Κατά τον Νικήτα στη μυστική θεωρία δεν αδρανούν ολοσχερώς οι λειτουργίες της ψυχής ούτε αυτές οι αισθήσεις. Όταν λέγει αυτός ότι πρέπει να αργήσουν και να αντικατασταθούν διά των εσωτερικών αισθήσεων, εννοεί απλά ότι πρέπει να δίδεται μεγαλύτερη σημασία στη φυσική λειτουργία των εσωτερικών αισθήσεων. Ο άνθρωπος δεν χάνεται στο σκοτάδι, αλλά πλημμυρίζει από φως και δεν απολαμβάνει των θείων πραγμάτων πρόσκαιρα αλλά διαρκώς. Έτσι κατά τον Νικήτα η πνευματική εμπειρία είναι προσωπική, θετική και ηθική.

Της «παρά φύσιν» κατάστασης της ψυχής γνωρίσματα είναι η ανεπάρκεια της διακριτικής δόξας, η αποδοχή του χείρονος αντί του κρείττονος και η επιθυμία των επίγειων απολαύσεων, τα οποία μαρτυρούν επικράτηση του αλόγου μέρους και απόκτηση χοϊκού φρονήματος. Τότε η ψυχή επιζητεί και αποκτά τη φιλοδοξία, νόσημα του λογιστικού, τη φιλαργυρία, νόσημα του θυμικού, και τη φιληδονία, νόσημα του επιθυμητικού· γίνεται κατ' αναλογία δαιμονιώδης, θηριώδης και κτηνώδης (παρ. 34, 48, 55 εξής).

4. Περί της κατάστασης της ψυχής μετά θάνατο

Η κατάσταση των ψυχών μετά τη διάλυση της συμφυΐας με το σώμα εξαρτάται εκ της διαγωγής της στον κόσμο, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι αμέσως μετά θάνατον ακολουθεί κρίση μερική κάθε ανθρώπου.

Οι ψυχές των αγαθών, οι καθαρές και ευώδεις και θεοειδείς, οδηγούμενες από φίλους αγγέλους, φέρονται στους τόπους της θείας δόξας κοντά στον Θεό και κάθε μία καταλαμβάνει θέση στο οικείο αγγελικό τάγμα. Στο έργο *Περί οὐρανόου και ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας* ο Νικήτας αντιπαραθέτει στα εννέα αγγελικά τάγματα εννέα

τάξεις ανθρώπων, κάθε μία των οποίων μετά τον θάνατο θα βρεθεί κοντά στο οικείο τάγμα. Εκεί ευφραίνονται και χαίρουν πραγματικά, διότι οι ψυχές διατηρούν και μετά θάνατο ορισμένες ιδιότητες, τη γνώση των όντων, τον ενδιάθετο λόγο, τη νόηση των νοητών, τη μνήμη και τη νοερά αίσθηση (παρ. 70 και εξής, 79 εξής).

Οι σκοτεινές αντίθετα ψυχές απαγόμενες με φόβο και τρόμο από τιμωρούς αγγέλους φέρονται σε μυχούς του Άδη, όπου παραδίδονται σε φρούραρχα πνεύματα. Θα παραμείνουν εκεί με θλίψεις, στεναγμούς και αφόρητο έλεγχο συνείδησης, μέχρις ότου ακούσουν τον φοβερό λόγο, «ἀπέλθετε ἀπ' ἐμοῦ οἱ κατηραμένοι» (παρ. 81 εξής), ενώ κατά τον ίδιο χρόνο οι φίλες του Θεού ψυχές θα ακούσουν τη γλυκεία φωνή, «δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ Πατρὸς μου» (παρ. 83).

Ο Νικήτας αφήνει εδώ ορισμένα κενά. Όταν ακούσουν τους λόγους αυτούς, πού θα μεταβούν οι ψυχές; Δεν λέγεται τίποτα, αλλά κατά τα αναφερόμενα ανωτέρω δεν φαίνεται να οδηγούνται είτε οι αγαθές είτε οι πονηρές ψυχές σε άλλο τόπο. Κατ' ουσίαν δηλαδή η κρίση θεωρείται ως χωριστή για κάθε ψυχή κα πραγματοποιούμενη αμέσως μετά θάνατον και μόνο η καταδικαστική απόφαση εκφέρεται καθολικά. Παρά ταύτα δέχεται ότι οι εκ μέρους των ζώντων προσφερόμενες ευχές και ευποιίες εις μνήμη των πονηρών ανθρώπων μετά τον θάνατό τους, δεν είναι απλές εκδηλώσεις κοινωνίας και αγάπης προς τους νεκρούς, αλλά ανακουφίζουν αυτούς σπουδαία.

Σύνοψη

Κατά τα ανωτέρω εκτεθέντα Νικήτας ο Στηθάτος διδάσκει ότι η ψυχή είναι άυλο στοιχείο στον άνθρωπο, που συνδημιουργήθηκε και συνδημιουργείται στη συνέχεια με το σώμα. Ο άνθρωπος πλάστηκε κατ' εικόνα και ομοίωση του Θεού, τα χαρακτηριστικά δε αυτά μπορεί κανείς να βρει μόνο στην ψυχή. Σκοπός της δημιουργίας του υπήρξε η γνώση των όντων, η συμμετοχή στη θεία αγαθότητα και η εξομοίωση προς τον Θεό. Αλλά η επίτευξη αυτού εξαρτήθηκε από την εκπλήρωση ορισμένων προϋποθέσεων.

Η ψυχή, μολονότι άυλη, δεν είναι απλή, αλλά σύνθετη, διμερής αποτελούμενη από άλογο και λογικό στοιχείο. Μεταξύ των δύο αυτών στοιχείων διεξάγεται αγώνας και κατά την επικράτεια του ενός ή του άλλου η ψυχή ρέπει προς τα υλικά ή προς τα θεία. Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος είναι αυτεξούσιος δηλαδή ελεύθερος να κατευθύνει τη θέλησή του προς το κακό ή προς το αγαθό. Η ροπή προς το κακό αποτελεί εκτροπή από την αρχική κατεύθυνση και συνιστά την παρά φύση διαγωγή, ενώ η ροπή προς το αγαθό συνιστά την κατά φύση διαγωγή, από την οποία εξαρτάται και η μετά θάνατον τύχη της. Η διακριτική δύναμη της ψυχής προσφέρει πολλά στον διαχωρισμό των ανώτερων από τους χειρότερους λογισμούς. Εννοείται ότι η δυσαρμονία αυτή υπήρχε μεν εν δυνάμει στην ψυχή εξ αρχής, αλλά εκδηλώθηκε μόνο μετά την παρακοή των πρωτοπλάστων.